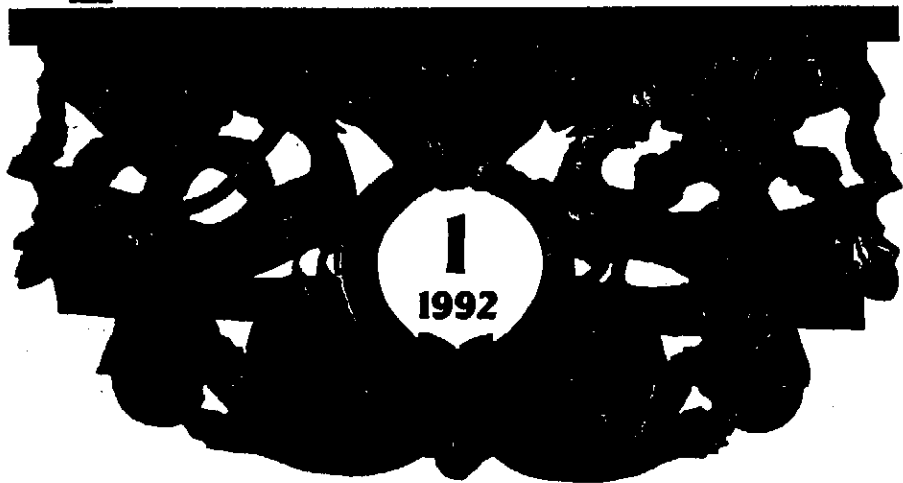

БЪЛГАРСКИ ФОЛКЛОР

БЪЛГАРСКА
АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Микрокосмос, мезокосмос, макрокосмос

Модел на света и поетика във фолклора

(По примери от българските народни гатанки)

Петер Гжибек

1. Увод

По примери от български народни гатанки в настоящото изложение ще се разсъждава върху разбирането за човешкото тяло в неговото взаимоотношение към заобикалящия човек по-близък и по-далечен свят така, както това е изразено в традиционните текстове. С оглед на географското и жанровоспецифично ограничаване следващите мисли трябва да се разбират като *примерни*. Предположението, че съвкупността от (традиционни) текстове на една култура може да се разглежда като единен текст (срв. Топоров 1974), дава възможност за аргументиране на това, че анализът на българските гатанкови текстове позволява общи изводи относно представата за тялото, която отрежда на гатанките важна роля при изследването изобщо на традиционното (архаичното) разбиране за тялото. В това отношение реконструираното въз основа на гатанковите текстове разбиране за тялото може да се разглежда като парадигматично и за други синхронни и диахронни, съответно генетични изследвания.

2. Око за око, зъб за зъб

В нашите анализи ще изхождаме от следната гатанка (Б/С-1745)¹:

(1) Бели кокошки сѐ под стрехата стоят и сѐ мокри. — Зъбите.

Изборът е продиктуван от това, че съответна на тази гатанка представя, от друга страна, изходна точка за анализи на предимно сръбски и хърватски гатанки (Gzzybek 1991a, b); там тя се намира — повече или по-малко случайно — на първо място, тъй като в смятаната за репрезентативна сбирка „Pet stoljeća hrvatske književnosti“ (1963, 277) тя се привежда като първи пример.

Слабо се различава непосредствено следващият тази гатанка вариант (Б/С-1746):

(2) Бели кокошки изпод стряха гледат, а пък мокри. — Зъбите.

Много близка е и следната кратка форма (Б/М-524):

¹ Примерите се цитират по следния начин: След посочването на съответния език (Б=български, М=македонски, П=полски, Р=руски, СХ=сърбски, У=украински, БР=белоруски) следват данните за съответния сборник (вж. съкращенията в края на статията) с посочване на номера на гатанката, респ. на страницата (ако липсва номериране).

(3) Бели кокошки под стрѐа лсжат. — Зѐбите.

Множество примери и варианти на тази гатанка се намират в различни сърбохърватски сборници с гатанки и дори — както и в български — в най-различни диалектни области. В сравнение със сърбохърватските в българските гатанки спрямо това какви са животните, които стоят под „покрива“, съществува по-голяма вариантност. Докато в сърбохърватските гатанки имаме работа предимно с „кокошки“, често в българските това са и бели „гъски“ [гѐски респ. гаски] (Б/С-1739, Б/М-524), „пиленца“ [пилица] (Б/С-1742), „гълъби“ [галабе] (Б/С-1743) и др. под., които стоят под покрива, лежат на него или поглеждат изпод него.

Подобни вариации в народната гатанка не са нещо необичайно — но все пак е забележителен фактът, че същата гатанка в сърбохърватски се среща не по-малко често в една версия, в която отгатката е не „зѐби“, респ. „зѐб“, а „очи“; срв. СХ/ВК-71, СХ/В-304, СХ/В-839. При това и двете версии се различават само по подсъщещото допълнение, което се състои или от числителното „две“, или от прилагателното „бял“. Подобна гатанка има и в български (Б/С-1600), но при тази гатанка с отговор „окото“ става дума за една кокошка, при това за една „черна кокошка“:

(4) Цѐрна кокошка под стрѐу лежи. — Окото.

Ако се обобщи скицираното тук състояние на материала, трябва да се отбележи, че приведената гатанка очевидно може да има две различни решения, а именно — веднѐж „зѐби“ и веднѐж „очи“. Подобно явление в основата си не е учудващо, тъй като гатанките имат своята притегателна сила nerядко, и не на последно място, (макар и не без изключения) с това, че една гатанка по принцип допуска различни — логически равностойни — отгатки, при което гатанковата ситуация от прагматична гледна точка се различава от обикновеното задаване на въпрос по редица парадоксни инверсии, на които тук не можем да се спрем по-подробно (срв. Grzybek 1987).

Тъй като при различните отгатки очевидно не става дума за локално или регионално специфични версии, възможни са две принципни обяснения: а) или съществуват две също така традиционни решения на нашата гатанка, или б) при едното от двете решения става дума за по-ранна версия, която по-късно е била допълнена от другата, като в последвалото развитие са настъпили редица контаминации между двете (а евентуално и с други гатанки).

По-нататък между другото ще стане дума за тези две алтернативи. В опита да се предложи приемливо решение ще привлечем и други гатанки, при това не само български, а ще излезем от южнославянския ареал и ще вземем предвид други славянски гатанкови традиции. Освен това ще разсъждаваме за генезиса, а оттук — за същността и функцията на гатанката с оглед на нашия проблем, т. е. най-вече за свързаните с нея представи за тялото на фона на един по-общ (арханчен) модел на света.

3. В търсене на праформата

Най-известният метод за определяне праформата на една гатанка е идващият от т. нар. Финска школа — около Каарле Кроне, Анти Аарне и др. — „географско-исторически метод на изследване“, който най-подробно е представен в „Рѐководство по сравнително проучване на приказката“ и приложен върху жанра на гатанката от Аарне (1918/19) в неговите „Сравнителни проучвания на гатанката“. По-средством грижливата документация на вариантите на една гатанка в различни култури, както и чрез съответното сравнение на тези варианти и тяхната дистрибуция се поставя за цел да се издират, от една страна, на географския произход на приказката, респ. гатанката, а от друга страна, „първа задача“ е „откриването на праформата“ (Аарне 1918, 19).

Без да надценява машабните намерения на Аарне², Линда Садник (1953, 19) се позова на този метод в излезлите през 40-те години нейни „Изследвания върху гатанката в Югоизточна Европа“:

Сравнителният метод ни дава възможност (...) за вярна оценка (...) на предаваните отгатки, които било на прѐв поглед, било след обстоятени проучвания, в много случаи се разкриват като грешни, респ. вторични (...). Първоначалното решение на една гатанка (...) ще се опитаме да намерим по следния начин: Разглеждаме една-единствена гатанка с по-близките варианти, с които тя образува гатанкова група. След това сравняваме отделните гатанки от тази група със съответните съседни по място, след това евентуално с по-далечните гатанки и гатанкови групи.

Садник е ограничила своите изследвания в две посоки: географски — върху български и македонски гатанки, тематично — върху астрални гатанки, т. е. такива, които са свързани с небето, небесните тела, атмосферните явления и огъня. Въпреки това резултатите от нейните изследвания имат непосредствено отношение и към нашата проблематика. Така например въз основа на своите анализи на астралните гатанки Садник (1953, 79) говори, от една страна, за „очевидно сходство между гатанките за звезди и за зѐби“, от друга страна, гатанките за очи според нея също отвеждат към един космологичен произход. В болшинството от българските гатанки за очи, както и при гатанките за очи у другите народи, преобладава според Садник (1953, 63) названието „два брата“ (за „слънце и луна“, за „зорница и вечерница“ или също — тясно свързано с тях — за „ден и нощ“); но „и други образни названия в гатанките за очи сочат техния космологичен произход“. В тази връзка между другото Садник (1953, 63) насочва към назоваващите елементи, които тя открива в сръбските и хърватски гатанки с отгатка „оѐи“: „Това най-вече са гарги, кокошки, врани, т. е. същите образи, които сърбите и хърватите използват в гатанките за слънце, луна и звезди (...).“

Посочвайки, че в българската народна традиция „квачка“, респ. „кокошка“, са познати и като имена на съзвездия — възглед, разпространен, както подчертава Садник (1953, 83), не само в цяла Европа, но и извън нашия континент — Садник (1953, 84) вижда две възможности за обяснение: или да се излезе от една обща за космическите гатанки основна форма, или пък от едно първоначално създаване на гатанки за съзвездията, при което отгатки като „луна и звезди“ или „година и месеци“ биха се разглеждали като вторични. Последното обяснение добива смисъл, ако се вземе под внимание указанието на Я. Грим (1835/II, 607), че в народната поезия към тълкуваните като кокошка и пиле съзвездия често се прибавя числото „12“ вместо „7“. В гатанката това се изразява във форми като „Квачка so dvanaest pilci?“ [Квачка с дванадесет пилци] (срв. Sadnik, 1953, 84). Садник (1953, 84 сл.) предполага, че космологичните гатанки за годината са се появили по-късно посредством контаминация с други гатанки в многобройни варианти, при които е вече невъзможно да се установи отправната точка.

Поради тематичното ограничение цитираната от нас в началото гатанка (1—3) липсва в изведения и изследван от Садник корпус. Все пак нейните сравнителни изследвания позволяват следния извод: Очевидно фактът, че в приведената по-горе от нас гатанка имаме тъкмо „зѐби“ и „очи“ като възможни отгатки, може да се обясни не само общо с обусловеното от метафориката на гатанката разнообразие от решения, но именно тези две отгатки могат да се изведат генетично от една основна форма, която трябва да се разглежда в астрално, респ. космологично отношение. Фактът, че в течение на вековната традиция полякога „гатанката се пре-

² Садник (1953, 17) лише по този повод: „Детайлното компаративно изследване на някои гатанки ... не може да се окачестви като сравнително проучване на гатанката в смисъла, респ. целите, които си поставя А. Аарне.“

хвърля върху съвсем друг предмет или вещь" още Аарне (1918, 66) счита за „едно от най-забележителните явления в гатанките“, — а сравнително-географският метод трябваше да изведе именно праформата. Това обаче, най-малкото в предприетата от Садник форма, той не постигна. Не на последно място е и това, че Садник строго се ограничава с такива гатанки, в които отгатката отговаря конкретно на астрален елемент. И тук е методологическият недостатък на този подход: астралните гатанки биват отделени от останалите гатанки, тълкуват се като особена група, без да се изследват във взаимодействието им с другите, неастрални гатанки.

В по-ново време направените от Т. В. Цивян (1987, 132 сл.) анализи на мотива „къща“ в различни славянски и балкански гатанкови традиции все пак показаха, „че в гатанките се съдържа предимно механизъм на взаимозаместване на различни фрагменти от модела на света или на модела на света с неговите различни фрагменти“. Цивян (1987, 121) стига до извода, че „къщата“ в модела на света е най-важното междинно звено, което свързва едно с друго различните равнища на общата картина на света: от една страна, тя принадлежи на човека и възплъщава предметния свят, от друга страна, тя го свързва с външния свят и в известен смисъл е негово копие. Затова изглежда е оправдано — макар че и Цивян не го представя така — „къщата“ да се разбира като *мезокосмос*, който служи като медиатор между човека (особено неговото тяло) като *микрокосмос* и астралните явления като *макркосмос*. Отделното съблюдаване на мезокосмичните структури се оказва от особено значение в светлината на хипотезите на еволюционната теория на познанието, в която между другото мезокосмосът се определя като „когнитивна ниша“ на човека (Vollmer 1983, 50). Съвсем накратко ще навлезем в някои основни положения на еволюционната теория на познанието, тъй като именно тя дава параметрите, които ще ни помогнат по-нататък при анализа на микро-, мезо- и макроизмерението на гатанката; от друга страна, съответният анализ на гатанките вероятно би могъл да даде изводи и импулси по въпросите на еволюцията на мисленето.

Една от изходните точки на еволюционната теория на познанието е основното предположение, че всички структури на света са тясно взаимосвързани и „интегрирани“ и че тези интерактивни връзки се разкриват в *еволюцията* (Wuketits 1983, 21 сл.): „Еволюцията е динамичен принцип, който лежи в основата на всички системи в този свят и свързва едни с други всички степени на комплексност, от което следват структурни сходства, респ. структурни изоморфии.“ Но и нашите възприятия, нашето познание, нашето мислене са процеси, които участват в динамичното ставане на реалния свят, тъй като човекът не е извън света, а е част от него. Затова реалният свят не е продукт на нашето „въображение“, а по-скоро нашият ред на мислене е възпроизводство на световния ред и зад реалните структури извън нашия субект и нашите познавателни структури би трябвало да се очакват изоморфни принципи (Vollmer 1983, 22). Следващото предположение е, че в еволюцията мозъкът, респ. познавателният апарат, е бил селектиран само върху отражението на определени структури „и при това на онези структури, които заемат областта на *мезокосмоса* и чието познание, „отчитане“, респ. отразяване, е имало жизнено значение“ (Vollmer 1983, 22). Така *мезокосмосът* е „(. . .) опис откъс от реалния свят, който ни е с възприятията и действията, сензорно и двигателно, усвояваме (. . .). Мезокосмосът е — грубо казано — *свят на средните измерения*“ (Wuketits 1983, 51). Следователно мезокосмосът според неговата дефиниция е *антропоцентрично* понятие, тъй като експлицитно се основава на човека и областите на неговото съзнание; той е конкретно познаваем и видим и затова не просто съответства на останалия макрокосмос. При това той трябва да се разбира не просто и само като „измерим свят“, т. е. като свят на средните *пространствени измерения*: той няма рязко дефинирани граници³.

³ Мезокосмични величини и граници биха били според Фолмер (1983, 52) напр. *времето* с долна граница „секунди“ (удар на сърцето) и горна граница „десетилетия“ (продължителност на живота), *разстояния* с долна граница „милиметър“ (прах, коса) и горна граница „километър“ (хоризонт, изминат за ден), *температури* с долна граница „—10°C“ (точка на замръзване) и горна граница „100°C“ (точка на кипене на водата) и др. под.

След това изложение да се върнем към значението на тези разсъждения за нашите анализи на гатанката. В случая посредничеството и отъждествяването не трябва да се разбират в смисъла на (поетически) сравнения, по-скоро става дума за хомологии, респ. хомоморфии⁴. Затова към ограниченото само върху астралните гатанки изследване на Садник трябва да се прибегва твърде пестеливо, тъй като то не се съобразява с единството на założения в тях световен модел и произтичащата система на тъждества, и следователно оставя без внимание важни податки за тълкуване от явно неастрални гатанки.

Изследванията на Цивян доведоха до още един важен резултат: предположението, че анализът на балканските гатанкови традиции би доказал нещо като специфичен „балкански характер на къщата“, очевидно не се потвърди при полагането на изследването върху руския материал — тук се получи не толкова „балканска къща“, колкото „къщата в модела за света на фолклора“. С това Цивян (1987, 131) аргументира корпусът на гатанките да се разбира като *единен текст*; без да взема под внимание произтичащите от езика различия и „повърхностните“ вариации на използваните реални на гатанката, Цивян (1987, 120) достига до изводите, че „ако се абстрахираме от езиковата реализация и запишем получените резултати на един метаезик, би се получила апроксимация на универсалния архетипен модел на света“. От това следва, че всяка гатанка може да се анализира само в рамките на тази обща схема, към която тя принадлежи и която тя създава.

Въпросът, доколко в гатанките по същество е изразен *единен* модел на света с претенцията за *универсалност*, в последна сметка ще получи отговор едва тогава, когато бъдат подложени на съответно изследване гатанки от много различни култури. За нашата проблематика все пак изглежда оправдано засега — било то само под формата на хипотеза — да се изхожда от един *единен* (архаичен) модел на света и на неговия фон моделът на света в българските гатанкови текстове да се интерпретира като специфичен вариант на тази по-обща концепция.

Когато вече се опитваме да систематизираме тези открояващи се вариации на различните гатанкови форми, ще е достатъчно за нашите цели, ако се позволим на едни от първите опити за обхващане на гатанката в нейната формална структура. Става дума в случая за дисертацията на Р. Печ от 1899 г. *Нови приноси към знанието за народната гатанка*, която беше приложена от Стойлов (1914; 25—48) върху българския материал⁵.

Въпреки сериозната теоретична слабост на тази работа, в която тук няма да навлизаме в подробности⁶, за нашата изходна гатанка може да се каже следното по повод на предприетото там разделение на „назоваващи“ и „описващи“ основни елементи: тя се състои от един „назоваващ основен елемент“ — „бели кокошки“, и два описващи елемента: (а) „под стрееа лежат“, както и (б) „и се мокри“.

⁴ Топоров (1971, 50) говори в този смисъл за отношение на *изоморфия*. Също и Линкълн (1986, 5) по принцип изхожда от едно „фундаментално положение, че една цялост може да бъде изведена от материалната същност на друга“; най-напред той го означава като „алоформи“, по по-късно — предимно като *хомологии*. — Според нас най-точно е тук да се говори за „хомоморфии“.

⁵ Стойлов (1914, 35 сл.) организира своята лична сбирка от гатанки в 17 тематични групи. Наред с точното пренасяне на категориите на Печ върху български народни гатанки Стойлов публикува в теоретичния увод ред донякъде съвсем авантюрни предположения за спецификата и универсалността на народните гатанки, върху които тук не е необходимо да навлизаме по-подробно. Така Стойлов (1914, 23) отрича миграцията на гатанките (и не само на българските) като съществен фактор; според него само 5% от гатанките на един народ са близки до тези на съседен народ. Съответно Стойлов (1914, 25—48) застъпва гледището, че 95% от гатанковото богатство на един народ са негови оригинални продукти, които са се развили почти независимо от гатанките на други народи.

⁶ В по-ново време различни автори, използвайки по-модерните термини „topic“ и „comment“, се събират към идеите на Печ и ги доразвиват. Все пак с право може да се възрази, че това начинание е свързано с някои проблеми: едни от тях се отнасят и до приведената гатанка: защото прилагателното „бели“ може да се определя или като назоваващ основен елемент, или да се разбира като описващ елемент — това води доминантно до неяснотата за принадлежността и прави диференциацията като обхващаваща класификационна основа в последна сметка безполезна (срв. Grzybek, 1987, 5 сл.).

Болшинството български варианти се ограничават при това върху назоваващия и първия описващ основен елемент. Твърдението е от особено значение, тъй като в сърбохърватската област има множество други варианти, които продължават кратката форма в друга форма и при това посочват (допълнителен) описващ елемент, а именно — мотива „невиждането на себе си“, който с отгatkата „очи“ се появява и самостоятелно, т. е. без въвеждащия назоваващ елемент (СХ/Но-157) — напр. следните две гатанки (СХ/Вн-34, СХ/На-76):

(5) Двије коке испод стреве вуре, свакого виде, а себе не виде. — Очи.
(6) Две коке напоредо седе, једна друге не виде. — Очи у глави.

С това се очертава общо погледната следната картина за южнославянската област: назоваващият и първият описващ елемент (i) са относително константни; става дума предимно за „кокошки“, които стоят, респ. лежат, под „покрив“, респ. „стреха“⁷, или поглеждат изпод нея. Тази форма може да се появява самостоятелно; изхождайки от нея, съществуват две алтернативи: версията (ii) е в нашия изходен пример (1—3), версията (iii) е репрезентирана в приведените накрая сърбохърватски примери. При това версията (i) има за отгатка предимно „зъби“; версията (ii) или „зъби“, или „очи“; версията (iii) само „очи“. Ще онагледим тези общи тенденции в следния вид:

[Две/Бели] кокошки изпод стрехата гледат (i)	}	... и все са влажни (ii)
		... и една друга не
		могат да се видят (iii)

Вземайки под внимание констатациите на Цивян, както и с оглед на предположението за хомоморфна, респ. хомологична, интеррелация на микро-, мезо- и макрокосмоса, нека се вгледаме в гатанковия материал още веднъж по отношение на това, на какво се основават двата представени във версията (ii) и (iii) описващи елемента в славянския гатанков материал, изключвайки разгледаните от нас гатанки и близките им варианти.

Ще започнем с мотива „не могат да се видят един друг“. Той се открива в многобройни гатанки за „очи“, при което това предимно са „сестри“ или „двама братя“, които един друг не се виждат, напр. в Б/М-525, Б/БНПП-364 или Б/С-1617 сл. — ще приведем само две от тях:

(7) Два брата мъчат да се видат, пак не может. — Очите.

(8) Две сестри през плет се гледат и не могат да се видят. — Очите.

Съответни примери се откриват и в други (не само славянски) традиции, така напр. в руски (Р/М-1428сл., Р/М-1434сл., Р/С-1763аб), белоруски (БР, 925—937), в сърбохърватски (СХ/Вн-33) и македонски (М-162)⁸.

Формата „не могат един друг да се видят“ съществува и в донякъде модифициран вид, където „очите“ се гонят едно друго и не могат да се стигнат (срв. напр. Б/С-1615сл.)⁹.

(9) Два брата — един пръст ги дели, па не могат да са видат. — Човешките очи.

Тази промяна ни интересува с това, че тази гатанка се отнася освен за „очи“, също и за „слънце и луна“ и „ден и нощ“, срв.:

(10) Двама братя се гонят и дене, и ноше и не могат да са стигнат. — Слънцето и месецът. (Б/С-136)

(11) Двамина браќа все се гонят и не могат да се стигнат. — Денят и ношта. (Б/БНПП-349)¹⁰

Двама, които не могат да се виждат, не могат да се съберат, не могат да се видят един друг и не могат да се стигнат — това значи не са само „очите“, това са и „слънце и луна“, но и тясно свързани с тях „ден и нощ“.

Но да се върнем към гатанките, в които конкретно става дума за „невъзможност да се видят едно друго“: наред с гатанките за „очи“ това са гатанки за прозорци, които могат да се намерят в най-различни гатанкови традиции, така например в руски, в украински или също в белоруски (срв. Р/М-3098, Р/С-55, БР/2138, У-1697)¹¹.

Така по-нататъшният анализ на мотива „не могат да се виждат едно друго“ потвърждава хипотезата за хомоморфия между микро-, мезо- и макрокосмоса: конкретно в нашия случай може да се установи еквивалентност на „очи“ и астрални явления, от една страна, и на „очи“ и „прозорци“, от друга страна. В крайна сметка особено ясно това е показано в гатанките за прозорци, в които омото се използва директно като метафора за прозорец (Б/С-3001)¹²:

(12) Срчени му очи, дървени му вежди. — Прозорец.

Както мотивът „не се виждат едно друго“, така и вторият мотив „влажни са“ с тъждеството на „око“ и „прозорец“ насочва към хомоморфия с къщата¹³. Интересно е тук именно с прозорците, на които това свойство се приписва в различни славянски гатанкови традиции, напр. в руски, украински и полски (срв. напр.: Р/М-3100, У-1693сл., П-322). Общо взето връзката с „очите“ се проследява непосредствено, при което „влажността“ на прозорците се сравнява и мотивира с плача на очите.

Тъкмо с примера за „прозорците“ може нагледно да се проследи отново хомоморфизацията на микро-, мезо- и макрокосмоса. Така една „къща“ (респ. „църквичка“ или респ. „одая“) без прозорци е „тиква“ (или „диня“)¹⁴; от друга страна, една „тиква“, върху която никне „трева“, е „главата“ (срв. Б/С-1542сл.)¹⁵. Друг пример: „къща със сто прозорци“ е „решето“, респ. „ситото“ — срв. Б/С-2033, 2666; но тъкмо „решетото“ е това, което, пълно с „яйца“, „орехи“ и др. под., се използва за „исбе и звезди“ (срв. Б/С-21сл, 35сл.).

Къщата служи и като основа за сравнение при описанието на „очите“ и „устата“, което личи особено ясно при следната руска гатанка, използваща мотивите „къща“, „прозорци“ и „влажен е“:

(13) Стоит хата — кругом мохната, одно окно и то мокро.

За тази гатанка в някои версии на решението (Р/С-17756, Р/М-1439) се дава „око“, респ. „очи“; тук може да се наблюдава в сравнение с гатанката (12) обратно заместване на „око“ и „прозорец“ (горе: „око“ ⇒ „прозорец“ — тук: „прозорец“ ⇒ „око“). В други версии като решение се дава и „уста“ (Р/С-1731, Р/М-183).

От своя страна, фактът, че именно „устата“ се замества с „къщата“, респ. с нейни еквивалентни обекти или отделни нейни компоненти, като „изба“ (Б/С-1680), „стая“ (Б/С-1706), „плевня“ (Б/С-1708), „дам“ (Б/С-1682), „църква“ (Б/С-1718сл.), и

¹⁰ Срв. и примерите в Б/С-150 сл.

¹¹ Във връзка с този мотив Тейлър (1951, 483) също посочва, че това е широко разпространено, и то не само в съседни култури. „Сравнението на очите с прозорци се открива в гатанки от различни и много раздалечени места. Детайлите варират значително в различните текстове.“

¹² Предвид особено значимия в това отношение факт, че в руския и в другите славянски езици означения за виждане, респ. за омото, от една страна, и за прозореца, от друга страна, етимологично могат да се отнесат към един общ корен (срв. бел. 24), сигурно подлежи на дискусия доколко е оправдано и в диахронна перспектива да се говори за едно „метафорично“ означение. . .

¹³ Често гатанки с мотива „влажен е“ на второ семантично равнище намекуват и за едно сексуално съдържание, което най-малкото в диахронен аспект е все пак вероятно вторично (вж. по-долу).

¹⁴ Срв. напр. Б/С-696, 698 сл., 758.

¹⁵ За това отъждествяване на „трева“ и „коси“ вж. по-долу.

⁷ В различните славянски езици и диалекти *stréha (срв. бел. 18) може да бъде или сламен покрив като цяло, или стрехата.

⁸ Тейлър (1951, 386) ясно установява в своите изследвания за английските гатанки, че тук става дума за един широко разпространен интернационален мотив: „Старите и широко разпространени сравнения на очите с хора, които са разделени от стена или планина, и това им пречи да се видят един друг, вероятно са възниквали независимо и много пъти. Детайлите в тяхната употреба варират значително и водят до индивидуалната интерпретация на темата.“

⁹ В руски дори има комбинация на двете версии, при която очите могат да се виждат, но не могат да се съберат, срв. Р/М — 1432: Видятся, а не сходятся. — Глаза.

особено с „пещта“ (Б/С-1684, 1704сл., 1788) и мн. др., не е рядкост в българските (както и в други славянски) гатанки. В рамките на това отъждествяване може да се установи връзка, засягаща и нашата гатанка, със „зъбите“ (Б/С-1763)¹⁶:

(14) В червена пещера бели вълци налягали. — Устата и зъбите.

По интересен начин в българския гатанков материал съществува и обратна форма с решението „пещ“ (Б/С-3209); което отправя към дадения в нашата изходна гатанка „покрив“:

(15) Гърбата баба под стреа лежи. — Пещта.

Но не само „очи“, „зъби“ и „пещ“ се свързват с „покрива“, също и „луната“ се заттва в подобна форма (Б/С-130):

(16) Бяла погача над стреха наднича. — Месец.

Вариантите на отговора на нашата изходна гатанка „очи“/„зъби“ не могат следователно, както предполагаше Садник, да се обяснят с общата им връзка с астралните явления; по-скоро те могат да се мотивират с отъждествяването с „къщата“, която, от една страна, представя хомоморфия с човешкото тяло като микрокосмос, а, от друга страна, с астралните явления като макрокосмос.

С оглед на тези разсъждения нека детайлно се вгледаме във версията (i). Съдържащият се там мотив „покрив“ естествено получава съвсем друг, по-дълбок смисъл върху основата на мотива „къща“. „Покривът“ като част на „къщата“, като особено маркирано разграничение от „горе“ може да се разбира едновременно като част от цялото и като част, заместваща цялото. По сходен начин това се отнася и за „пещта“ като (съставна) част на къщата, чието отделно изследване постулира и Цивян (1987, 126)¹⁷. Така в украински и в белоруски много по-често е пещта, отколкото покривът, изпод който (респ. от която) гледат кокошките (срв. БР-905, БР-912сл., У-1379).

Гатанки с образа на „пещта“ се откриват и в сърбохърватската област (срв. СХ/На-75, СХ/Но-158, СХ/В-435), но там „покривът“ има централно значение. Това може да се разбере не само с оглед на отношението на покрива спрямо „горе“ към астралните явления и не само с оглед на жертвите върху покрива, чиято връзка с (очевидната) метафорика на гатанката посочват в своите изследвания както Садник, така и Хофман (1944). По-скоро „покривът“ насочва към непосредствена близост с „очите“, особено както показват следващите две руски гатанки:

(17) Стоит Вахромей, брови нахмурил. — Крыша. (Р/М-3082)

(18) Под крышечкой две куколки играют. — Глаза. (Р/М-1417)¹⁸

С оглед на нашата централна гатанка следното наблюдение не е маловажно: водещата към стцсл. *strēha лексема, която срещаме в различни диалектни версии не само в сръбския и хърватския, но и в българския и в полския гатанков материал, първоначално се отнася изключително за покриви, *направени*¹⁹ от слама, вършина и пр. — „слама“, „вършина“, „сено“ и „трева“ са все пак навсякъде разпространени образи, с които се отъждествяват човешките коси в гатанката; отчасти се говори и за „гора“ (пол.: „les“; П-870, П-873, П-882 сл.), за „гъста гора“ (белор. „густы лес“, укр. „густий ліс“; БР-850, У-1314) или за „прастара гора“ (укр. „дрімучий

¹⁶ Следният украински пример (У-1405) установява не само връзката между „къща“ и „уста“, респ. „зъби“, но включва освен това и образа на „кокошките“:

Повна хата білих кур, а між ними мелькотун. — Рот, зуби, язык.

¹⁷ Според Цивян на семантично равнище „пещта“ може да се интерпретира като сакрален център на дома, като „олтар“ — този извод не се потвърждава в нашите примери, което, естествено, не противоречи на хипотезата на Цивян.

¹⁸ В тази връзка от значение е наблюдението на Шустер (1961, 34), че в горнолужишкия детски език очите се означават като „kukle“, респ. „kukiki“; при това той установява връзка с горнолужишкия „kukas“ и чешкото „kuokati“ в значението на „ледам“.

¹⁹ Оттук се извежда и етимологията на *strēha: нещо, направено от слама, вършина или др. под.; срв. Скок (1973, 343): „Първоначалното значение на стцсл. strēha е „покрив“. Той е бил плетен, „строен“ от слама и пръти (. . .)“.

лис“; У-1315). В повечето случаи в тези гатанки се затгват множество части на човешката глава, при което „челото“ се сравнява предимно с „чисто поле“ или с „ливада“, срв. Б/С-1548:

(19) Една ливада, полна со трева. — Главата со косата.

Следният сърбохърватски пример без противоречия подрежда нашата изходна гатанка в очертаната структура (СХ/В-34, СХ/ВК-74):

(20) Двије коке о поље стоје, све виде, а једна другу не виде. — Очи у глави.

С включването и на „стрехата“, респ. „сламеният покрив“, във взаимоотношението на микро- и мезокосмоса се затваря кръгът на нашата аргументация, доколкото се оказва, че всички елементи, които в контекста на нашата гатанка служат като образи, могат да се отнесат към „къщата“ като мезокосмос, който трябва да се разбира като междинно или свързващо звено между човека (неговото тяло) и макрокосмоса.

В своите основополагащи изследвания върху структурата и функцията на арханчни текстове, и в частност на гатанката, В. Н. Топоров (1971, 1984, 1987) неведнъж отделя внимание на измеренията на мезокосмоса. Както той е показал спрямо гатанковия жанр, отъждествяването на микрокосмоса и макрокосмоса може да се изведе от арханчни текстове и свързаните с тях ритуали, които имат връзка с въпроси на космогонията и ритуалното новосъздаване на света.

Във втората част от нашите разсъждения ще се спрем на тези изследвания на Топоров. Те служат не само като обща основа за изясняване на наблюдаваните отъждествявания и са не само основополагащи за разбирането на генезиса на гатанката. Те позволяват още и една — взета сама за себе си може би изглеждаща несъстоятелна — хипотеза за един друг и досега неизяснен мотив в нашата гатанка, а именно въпроса, защо точно *кокошки* стоят под стрехата, респ. сламения покрив²⁰.

4. Гатанка, ритуал и анаграма

Така предложените изследвания на Топоров се занимават общо със структурата на арханчни текстове, а в тази връзка и с въпроси около възникването на гатанката. Особено внимание Топоров е посветил при това на ведийската митология. Според него значението на този материал не може „да не се оцени достатъчно високо за решението на общи проблеми на структурата на гатанката, нейната типология и преди всичко нейното възникване“ (Елизаренкова/Топоров, 1984, 39).

Топоров извежда гатанката в първоначалната ѝ форма от въпросно-ответните ритуали, които се провеждали по правило в навечерието на Нова година. Такива събирания със задаване на гатанки именно около смяната на годината могат да се посочат и в нашия век при удмуртите, респ. вотяките. При това тематично задаваните гатанки тръгват от човека и се разпростират до космологични теми. При тази арханчна форма на новогодишния празник става дума според Топоров всъщност за следната ситуация:

а) изходна ситуация е разпадането на света в хаоса, задача е интеграцията на космоса;

б) жрецът пронзяся над жертвата нещо като сакрален текст, в който се съдържат отъждествявания на космологични елементи, подлежащи на възста-

²⁰ Така Тейлър (1951, 175) установява, че сравнението на „зъби“ и „животни“ е широко разпространено и поставя въпроса за основата на избора на съответните животни, служещи за сравнение: „Въпреки че сравнението на зъбите с животни е вероятно универсално, задаваните гатанки създават много варианти при избирането на подходящо животно. Животните, които биха изглеждали най-подходящи — овцете, заради белия цвят, или кучетата, заради тяхната кръвожадност. — не са особено предпочитани.“ — Също и сравнението на „очи“ с „птици“ не е според Тейлър (1951, 387) особено предпочитано и според него то присъства най-вече в славянските гатанки.

новяване и интеграция, с части от тялото на жертвата (човек, животно и т. н.);

- в) жрецът задава (гатанки) въпроси за елементите на космоса, респ. неговите образи, и при това в реда на възникване на тези елементи; друг жрец (или група жреци) отговаря на тези въпроси;
- г) заключително обръща се към новоинтегрираната вселена, респ. нейния образ.

Гатанките и гатанковите ритуали могат да се обяснят с митичните концепции за възникването на света, които осмислят създаването на света като разкъсване на пра човека на неговите части и създаването от тях на части на космоса. Съответни митове съществуват в цялата индоевропейска област; най-известни вероятно са съответни пасажи от Ригведа (особено химнът Пуруша) или от по-старата и от по-новата Еда (преди всичко речта на Вафтруднир) и др. Централната част според Топоров на ритуала предпоставя идеята за изоморфия²¹ на макрокосмос и микрокосмос, на вселена и тяло на жертвата; общата структура на тези архаични текстове сочи между другото следните характеристики (Топоров, 1971, 61):

1. Наличието на определен инвентар или „азбука“, чиито части са основните елементи на космоса.
2. Пресичане на синхронния и диахронния аспект на описание (т. е. описанието на света в неговия йерархичен строеж отговаря на реда на създаването на неговите елементи).
3. Паралелност в описването на макрокосмос и микрокосмос, по-точно — способност за извеждане на единия от другия.

Анализът на различни архаични текстове, като гореспоменатите, води Топоров (1971, 50) до становището, че различните извори въпреки независимостта си един от друг клонят към единна клишираност на определени отъждествявания на макрокосмос и микрокосмос. Към тях принадлежат особено следните:

„месо“	⇔	„земя“
„кръв“	⇔	„вода“
„пот“	⇔	„роса“
„кожа, коси“	⇔	„растения“
„кости“	⇔	„камък“
„очи“	⇔	„слънце, огън“
„дъх“	⇔	„вятър“
„мисли“	⇔	„облаци“
„глава (череп)“	⇔	„небе“.

Докато тези повече или по-малко стандартизирани отъждествявания в обсъжданите архаични текстове се разбират като космогонични — създаването на космоса от тялото на (пра-)човека, — съществува поредица от също много стари текстове, които интерпретират антропологично същите отъждествявания: в тях не става дума за създаване на космоса, а за създаване на човека от елементите на космоса. По правило те се отнасят към един апокрифен текст от стария завет²², „Книга на откровенията на Енох“²³, която се запазила в най-старите ръкописи от 16, респ. 17 век, в руски, български и сръбски превод. Без съмнение това инвертиране от космогония към антропология се обяснява с влиянието на християнската религия, което може би най-ясно се разкрива в т. нар. *Въпроси за създаването на Адам*. За да документираме голямото сходство на отъждествяванията, бихме цитирали важния пасаж от *Славянската книга на Енох* по Фьорстер (1908, 489 сл.):

²¹ Срв. бел. 3.

²² Общо за културната функция на апокрифите и тяхното значение за фолклора вж. Петкова - Готева (1978), Ретканова (1986).

²³ С цел да се отличи тази версия от по-ранна египетска се говори и за „Славянска книга на Енох“.

На шестия ден аз заповядах на моята мъдрост да направи човека от седем части; първо, неговото месо от земята, второ, неговата кръв от росата, трето, неговите очи от слънцето, четвърто, неговите кости от камък, пето, неговата мисъл от бързината на ангелите и от облака, шесто, неговите жили и коси от земната трева. седмо, неговата душа (дух) от моя дух и вятъра.

Върху въпросите на тези целенасочени трансформации бихме се спрели толкова, колкото и на дискусиата, дали Адам според тези текстове е бил създаден от седем или осем части; с това въобще ще оставим настрана системата на отъждествяванията. Приведените по-горе текстове са в съзвучие с множество други космогонични и антропологични текстове от индоевропейската традиция, в които се отъждествяват „слънце“ и „очи“. При това Линкълн (1986, 17 сл.) неотдавна подчерта, че по правило двете „очи“ се поставят в отношение към слънцето (което граматично се изразява в множествено, респ. двойствено число). Линкълн (1986, 26) посочи и това, че зъбите в системата на тези отъждествявания се появяват едва в относително късни текстове, като напр. в средноиранския Бундахишна, докато Топоров (1971, 46 сл.) в представянето на отъждествяванията обединява „зъби“ и „кости“.

Но да се върнем към работите на Топоров, които се отнасят до структурата на свързания с архаичните космогонични текстове ритуал. Ритуалът — разбран от Топоров общо като „прагматична реализация на мита, като проекция на „митичното“ в сферата на „ритуалното“ — в случая има функцията да репродуцира прасъбитие — създаването на космоса. В него според Елизаренкова/Топоров (1984, 73) е обоснована и детерминираността на гатанковия жанр и неговата структура, който жанр се освобождава от теургичното единство на митопоетичната епоха едва след цяла поредица от по-късни етапи на развитие и тръгва по пътя на десакрализацията чак до абсолютната профанизация, дори до вулгарно-профанното съществуване — като краен резултат на тази постоянно протичаща профанизация могат да се разглеждат между другото двусмислените, респ. „неприличните“ или абсурдни гатанки (срв. бел. 16).

Една от най-важните особености на гатанковите ритуали от този тип се състои според Елизаренкова/Топоров (1984, 53) в това, „че се поставят въпроси не само за вселената в цялото многообразие на нейните съставни части, но и за обр а з а на тази вселена, който сам не може да съществува като гатанка за вселената“. В този случай следователно се задава (гатанка) въпрос, който в известна степен има две равнища, доколкото отговорът на въпроса за вселената сам се разбира отново като въпрос, чие то решение трябва да даде питащият (или някой друг). Тази структура на ритуала отразява не само сътворението на света — доколкото един елемент генетично произтича от друг (а не се разглежда просто в аналогия с него), той напомня и за съобщения за ритуалния вербален спор, по отношение на който беше посочено, че той може да се разглежда именно във връзка с годишния кръговрат. Освен това могат да се установят и паралели на ритуалния обмен, който на вербално равнище тук се символизира от размяната на въпроси и отговори. Вън от това тази структура на гатанката в идеален план съответства на общия принцип на различняване и скриване на сакралните ценности и на техните означения (на тайните или свещени имена).

В своите анализи Топоров естествено може да се обърне към съответни работи преди него. Така например Хьойзинха (1939, 172 сл.) посочва тясната връзка на жертвения ритуал с гатанката, и при това особено подчертава значението на ведийската традиция:

Въпросите, които поставят жреците един след друг или в отговор на предизвикателство, в най-пълния смисъл на думата са гатанки, които по форма и тенденция приличат на разностранните като обществена игра гатанки. Никъде функцията на подобни гатанкови състезания не се вижда така ясно, както във ведийската традиция.

Според Хьойзинха (1939, 176) тази форма на гатанкова надпревара съвсем не е нещо като развлечение, а съставя важна част от жертвения култ: „Отгатването на самата гатанка не може да липсва също толкова, колкото и самата жертва.“ Фрайденберг (1936, 138, 181) също качествява ритуалната размяна на въпрос и отговор, първоначалния процес на загатване и отгатване не само като най-старата форма на диалога, но вижда в него и момент на борбата, на дуела. Куйпър (1960) по-късно проследява въпроса, кога са се провеждали тези вербални състезания. Неговите изследвания го подтикват да вижда тясна връзка между тези състезания и съответното начало на годината и годишния кръговрат в космогоничен план. Куйпър (1960, 270) заключава: „Церемониалната надпревара на поетите (. . .) в същото време е била ритуал, който е целял обновлението на живота и победата на слъзцето.“ Куйпър говори тук вече не само за жреци, но и за поети. Подобно отъждествяване изглежда съвсем оправдано, ако заедно с Хьойзинха (1939, 180) се излезе от това, че отговорът на гатанката може да се открие „не чрез обмисляне или логическо следствие“:

По принцип на всеки въпрос има само един отговор. Той може да се намери, ако се познават правилата на играта. Те са от граматическо, поетично или ритуално естество. Трябва да се знае езикът на гатанките, да се знае каква категория явления се загатва със символите. . .

Конкретно как изглежда хипостазираната от Хьойзинха (1939, 217) „тясна връзка между поетично изкуство и гатанка“, неговите изследвания оставиха без отговор; решение тези въпроси намериха едва при изследванията на Топоров. Според него в тези ритуали лежат изворите на анаграматични практики, които по-късно образуват съществена основа на цялата индоевропейска поетика, но тук са все още неотделими от техниката на ритуалното жертвоприношение. Първоначалното единство (текстът по същия начин като жертвата) се разкъсва, за да се синтезира след това отново и да се съедини и в ново (по-висше) единство.

Подобен принцип може да функционира затова, защото и двамата, респ. всички партньори, участващи в диалога, респ. полилога, знаят отговора предварително: също и на онзи, комуто се задава гатанката, трябва да е познато решението — в това отношение гатанковият ритуал разграничава „знаещи“ от „незнаещи“, поради което и сравненията, които Волошинов (1930) разглежда спрямо общата генеалогия на жреци, поети и лингвисти, са предварително напълно съобразени.

Централни за нашата проблематика са изведените от Топоров от тези общи разсъждения импликации за един анаграматичен пласт в гатанката. На фона на представените разсъждения „всъщност всеки архаичен текст е една гатанка“, както отбелязва Ханзен-Льове (1988, 155), при което гатанката в контекста на архаичния ритуал може освен това да се означава логически като „инсценирана анаграма“. Все пак по-нататък трябва да става дума за гатанки така, както са достигнали днес до нас в традиционните сборки от гатанки.

По примери от руските народни гатанки Топоров (1987) сам е посочил множество подобни анаграматични структури, а за южнославянската област Милчиш (1982) показва, че близо 20% от изследваните от него гатанки сочат анаграматични елементи. Въпреки че между другото Милчиш се опира на Топоров, той изпада в противоречие с него, позовавайки се на Якобсон за несъзнателността във възникването на тези анаграми. Ние няма да се спираме на съзнаването или несъзнаването — било от страна на питащия или на отговарящия. Вместо това ще се насочим към самия феномен на анаграмата. Както установява в тази връзка Айсман (1987, 200), в тези изрази е имплицитно предположението „гатанките с анаграми в загадката си да се считат за първоначални, така че при същите гатанки неанаграмното решение да се смята за по-късен вариант или за нова, по-млада гатанка“. Според Айсман (1987, 201) първичността на анаграмите в славянските народни гатанки все пак не може да се докаже окончателно; според него „не е ясно тукмо в славянската област в пласта на гатанките, които трябва да се причисляват към

космогоничните или космологичните, и следователно са много стари, дали тези стари гатанки сочат повече анаграматични структури от по-късните, дали следователно анаграматичното в гатанката е първоначален похват“. Без съмнение е вярно, че първичността по същество едва ли може да бъде доказвана; все пак две неща би трябвало да се разгледаат:

1. Ако се излезе — както предлагат не само изследванията на Топоров — от описаната хомоморфия на микрокосмос и макрокосмос и ако се включат допълнително между тези две сфери опосредстващи инстанции на човешкото обкръжение, като мезокосмос, силно трябва да се релативира противопоставянето на „вероятно много старите“ космологични и по-новите некосмологични гатанки. Поне отгатките, които потенциално представляват хомоморфии спрямо макрокосмоса на равнището на мезокосмоса и микрокосмоса, е възможно да се разкрият като „връстници“ и с това като еднакво приемливи „анаграмни кандидати“.

2. Сам Топоров (1987, 182 сл.), който в тази връзка говори за „хипотези, подлежащи на проверка“, предполага, че „анаграматично“ се кодират най-често предмети от всекидневното, които принадлежат към сферата на профанното (. . .). В противоположност на това висши понятия, които се основават на сакралното, респ. сакрализираното и най-вече космическото, много по-рядко биват „анаграматизирани“ (. . .). В основата на това той вижда характерната за архаичните текстове „низходяща схема на строеж“ при олицетворяването на елементите на космоса, която отразява последователността от актовете на сътворението: на фона на представената по-горе структура на гатанковия ритуал, който предполага съществуването на две равнища в гатанката, анаграми биха се очаквали по-скоро в по-късно идващите елементи.

Само цялостен анализ на конкретния гатанков материал ще направи изводи за фактическото значение на анаграмната практика не само в архаичните текстове, но и в дошлите до днес гатанкови текстове. Според Топоров (1987, 182) тя дава твърде интересната „възможност да се изследват извънредно сложните и многообразно преструктуриращи се връзки между означаемо и означаващо (. . .). Тъкмо анаграмната практика дава възможността (. . .) да се реши проблемът за избора на автентичните (анаграматично силни) варианти на въпроси спрямо дадения отговор, да се реконструират историята на контаминацията на въпроси и да се открие в последна сметка перспектива за разкриване на най-ранните анаграматични структури в самата гатанка.“

Нека от тази гледна точка се обърнем отново към нашата изходна гатанка (1—2) в нейната разгърната форма, която — за отбелязване — има решението „Зъби“; с оглед на възможното алтернативно решение „очи(те)“ двойното повторение на звуковата комбинация „о-к-о“ попада също върху параномастичната анаграма „очи“:

- (1) Бели кокошки
ед под стрехата стоят
и се мокри
- (2) Бели кокошки
изпод стряха гледат,
а пък мокри.

Особената звукова структура „к-о-к“ на лексемата „кокошки“ би трябвало следователно да се вземе под внимание като аргумент, защо точно „кокошки“ се намират под „покрива“. Образът на „кокошките“ би могъл евентуално (и много по-лесно) да се мотивира с това, че при тях се касае за прототипни представители на „домашни“ животни. Но при старите индоевропейски отглеждането на птици не е играло особе-

но важна роля, което може да се разглежда като причина за това, че техните значения силно варира диалектно и не могат да се отнесат към една общоиндоевропейска епоха (Гамкрелидзе/Иванов, 1984, 601сл.).

Ако се потвърди предположението, че изборът на „кокошките“ в нашата гатанка, не на последно място, е обусловен звуково и че може в последна сметка да се отнесе към един анаграматичен принцип, това би било едно първоначално доказателство, че всъщност изследването на анаграматични структури в гатанката може да се привлече в историческото хронологизиране на различните варианти най-малкото като опорен фактор.

Без съмнение необходими са по-нататъшни анализи, които не биха се ограничили само върху анализ на съответните въпроси и отговори на гатанката, не само върху гатанките на една отделна традиция, а биха отразявали гатанките като единен текст с постоянния поглед към един архаичен модел на света, чийто израз са те.

В споменатата в началото хърватска версия анаграматичният пласт е още по-ясно изразен

- (21) Bijele k o k e ispod strehe vire,
nit im kisne, ni potiče,
a vavijek im je mokro.

С право би могло да се възрази, че изследваната гатанка и тук само в решението в мн. ч. „очи“ сочи истинската анаграма, но не и в ед. ч. изградената звукова комбинация „о-к-о“. Следователно ако могат да се откриват изцяло анаграми за формата в мн. ч. „очи“, немаловажно е също да се взима под внимание и звуковата комбинация „о-к-о“ с оглед на очите като предмет на загатване. Затова говори не само че ст.сл. „око“ и „окно“ могат да се отнесат към общ корен (вж. горе), при което праслав. форма „*око“ се е запазила в отделните славянски езици²⁴. Говори и това, че именно в руския език, където единствено сред славянските езици през времето от 13 до 17 в. се установява означението за окото „глаз“²⁵, цял ред гатанки, които имат това решение — т. е. „глаз“, респ. „глаза“ — сочат именно звуковите структури „о-к-о“ и „очи“ (срв.: Р/М-1409, Р/М-1420, Р/М-1440, Р/С-1775а).

По същество в различните гатанкови традиции почти не могат да се посочат примери, в които решението „око“ се появява във формата за ед. ч.; това би се разбирало в случая като паралел спрямо текстовете за създаването на света, респ. за Адам, в които „слънце“ и „очи“ се отъждествяват едно с друго. Така и вторият пример, даден в сборката „Pet stoljeća hrvatske književnosti“ има отговор в мн. ч.:

- (22) Dva lončiča, četiri zaklopčiča. — Oči. (СХ/ПСХК-277)

Обратно на това българското съответствие действа като превод, който не съхранява „поетичната“ външна структура (Б/С-1631):

- (23) Две гърненца, а четири похлупачета. — Очите.

Едно цялостно, сравнително-типологично изследване, което взема под внимание анаграматичния пласт в гатанката, би могло да направи по-нататъшни изводи по въпросите за праформите на гатанките, за формите на контаминация, за историята на техните промени и мн. др. Но нека с този перспективен и програмен извод завършим нашите разсъждения и се обърнем към едно заключително обобщение.

²⁴ Срв. бел. II. — Интересно е и това, че в различните славянски езици от праславянския глагол „*zъrěti“ (=виждам, съзирам) са се развили не само означения за зеница, но и паралелни означения за зорницата (срв. „зеница на окото“) [Morgenstern—Augenstern — бел. прев.]; срв. бълг.: „зеница“, „зора“, „зорница“, както и „прозорци“. Вж. тук: Шустер (1961, 44 сл.), както и Георгиев и авт. (1971, 654 сл.).

²⁵ Срв. Шустер (1961, 35).

5. Изводи

Поставеният в началото въпрос, дали от днешна гледна точка еднакво приемливите решения на нашата гатанка се различават диахронно по реда на техния генезис, може да получи позитивен отговор въз основа на различни аргументационни вериги. Макар че поотделно различните аргументи, взети сами за себе си, не звучат (достатъчно) убедително, все пак всички говорят за решението „очи“ като по-ранен вариант. Като цяло отговорът на този много специфичен въпрос е вероятно по-маловажен отколкото общите изводи, които се получават от нашия анализ:

1. Синхронният анализ на (историческия) гатанков материал може да доведе до недостатъчно пълноценен резултат и трябва да се допълни с диахронно изследване.

2. Синхронното и диахронното изследване на гатанките не може да се ограничат върху предаваните текстове в рамките на една отделна традиция — гатанките служат като израз на един по-общ (архаичен) модел на света и могат да се разберат само върху неговата основа. Доколко този модел може да претендира за универсалност — това ще проличи в по-нататъшни изследвания.

3. Дори и тялото да заема изключително важна роля в изследвания от нас гатанков материал, не е възможно в светлината на казаното да се изведе специфично български „телесен“ модел. Максимално възможното е да се говори за специфично реализиран вариант на една много по-обща концепция.

4. Структурата на разглеждания модел на света съдържа комплексна система от взаимовръзки между микрокосмос, мезокосмос и макрокосмос, която служи за основа на множество отъждествявания, които от днешна гледна точка могат да се тълкуват като аналогии или като метафорични (гатанкови) образи. Затова при анализа на гатанки, особено при диахронни, респ. генетично ориентирани изследвания, е безсмислено едно ограничаване върху тематично подбрани области. Основни сфери на посочените взаимовръзки са човешкото тяло като микрокосмос, къщата като мезокосмос и астралните явления като макрокосмос.

5. От особено значение изглежда е, не на последно място и с оглед на въпроси на еволюцията на откриваните в тях модели на света, именно изследването на мезокосмическите структури в архаични и фолклорни текстове.

6. Сигурно би било погрешно, ако въз основа на съществуващите изследвания и приведените примери се получи впечатлението, че анаграмите са основен конструктор принцип в достигналите до днес народни гатанки, в много по-голяма степен преобладаващото множество от гатанки не сочи никакви анаграматични структури. По-нататъшните детайлни изследвания са както необходими, така и многообещаващи. Във всеки случай те трябва да са свързани с диахронни и общокултурни анализи.

Бохум, Германия

Превод от немски език:

Станой Станоев

Съкращения

- Б/БНП — Българска народна поезия и проза. Т. 7. Предания, легенди, пословици, гатанки. С., 1983.
Б/М — Българско народно творчество. Т. 12. Пословици — поговорки — гатанки. Отбрал и ред. Цв. Минков. С., 1963.
Б/С — Стойкова, С. Български народни гатанки. С., 1970.
М — Пословици и гатанки. Избор и ред. К. Пенушлиски. Скопје, 1969.
П — Polskie zagadki ludowe. Wybrałi opracował S. Folfasiński. Warszawa, 1975.

- P/M — Митрофанова, В. В. Загадки. Л., 1968.
P/C — Садовников, Д. Загадки русского народа. СПб., 1876.
У — Украинські народні загадки. Київ, 1963.
БР — Загадки. Мінск, 1972.
СХ/Б — Бован, В. Српске народне загонетке са Косова и Метохије. Приштина, 1979.
СХ/ВК — Карађић, В. С. Српске народне приповјетке и загонетке. Београд, 1897.
СХ/На — Натопевић, Ђ. Српске народне загонетке. Нови Сад, 1876.
СХ/Но — Српске народне загонетке. Уредио и издао Ст. Новаковић. Београд/Панчево, 1877.
СХ/ПСХК — Pet stoljeća hrvatske književnosti. Knjiga, 27: Narodne drame, poslovice i zagonetke. — Zagreb, 1963.
СХ/Вн — Вукановић, Т. П. Српске народне загонетке. Вранје, 1970.
СХ/В — Sbirka zagonetaka. Priredio M. Vuković. Zagreb, 1890.

Литература

- AARNE, A.
1918—20 Vergleichende Rätselforschungen. Helsinki. (-FFC, No. 26—28)
БАХТИН, М.
1965 Творчество Франсуа Рабле. Москва. (Нем.: Rabelais und seine Welt. Frankfurt/M., 1987.)
BURKHART, D. (Hrsg.)
1991 Ernährung und Körperwahrnehmung in den Ländern Südosteuropas (под печат).
CIV'JAN, T. V.
1987 Das „Haus“ im Weltmodell der Foklore. (Am Beispiel des Rätsels). — В: EISMANN/GRZYBEK (Hrsg.), 1987, 119—134.
EISMANN, W.
1987 Lautstruktur und Rätsellösung. Am Beispiel des russischen Volksrätsels. — В: EISMANN/GRZYBEK (Hrsg.), 1987, 191—223.
EISMANN, W., GRZYBEK, P. (Hrsg.)
1987 Semiotische Studien zum Rätsel. Simple Forms Reconsidered II. Bochum. (=Bochumer Beiträge zur Semiotik, Bd. 7)
ЕЛИЗАРЕНКОВА, Т. Я.; ТОПОРОВ, В. Н.
1984 О ведийской загадке типа „Brahmodya“. — В: Паремнологические исследования. М. (Нем.: Zum vedischen Rätsel des Typs „brahmodya“. — В: EISMANN/GRZYBEK (Hrsg.), 1987, 39—73.
FÖRSTER, M.
1908 — Adams Erschaffung und Namengebung. — В: Archiv für Religionswissenschaft, 11, 477—529.
ФРЕЙДЕНБЕРГ, О. М.
1936 Поэтика сюжета и жанра. Период античной литературы. Л.
ГАМКРЕЛИДЗЕ, Т. В., ИВАНОВ, В. В.
1984 Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Тбилиси.
ГЕОРГИЕВ, В., ГЪЛЪБОВ, И., ЗАИМОВ, Я., ИЛЧЕВ, С.
1971 Български етимологичен речник. Свезка 8. С.
GRIMM, J.
1835 Deutsche Mythologie. Frankfurt etc., 1981.
GRZYBEK, P.
1987 Überlegungen zur semiotischen Rätselforschung. — В: EISMANN/GRZYBEK (Hrsg.), 1987, 1—37.
GRZYBEK, P.
1991a Der Körper im Rätsel. Das Verhältnis von Mikrokosmos, Mesokosmos und Makrokosmos am Beispiel serbokroatischer Volksrätsel. — В: BURKHART (Hrsg.), 1991.
GRZYBEK, P.
1991b Čovjek—Kuća—Zvijezde. Semiotički pristup narodnoj zagoneci. — В: Narodna Umjetnost (Zagreb).
HANSÉN-LOVE, A. A.
1988 Velimir Chlebnikovs Onomatopoeik. Name und Anagramm. — В: LACHMANN/SMIRNOV (Hrsg.), 1988, 135—223.
HOFFMANN, E.
1944 Die serbokroatischen Volksrätsel. Graz (Дис.).
HUIZINGA, J.
1939 Homo Ludens. Versuch einer Bestimmung des Spielelements der Kultur. Amsterdam.

- KUIPER, F. B. J.
1960 The ancient Aryan verbal contest. — В: Indo-Iranian Journal, 4, 217—281.
LACHMANN, R., SMIRNOV, I. P. (Hrsg.)
1988 Kryptogramm. Zur Ästhetik des Verborgenen. Wien. (=Wiener Slawistischer Almanach, Bd. 21)
LINCOLN, B.
1986 Myth, Cosmos and Society. Indo-European Themes of Creation and Destruction. Cambridge/London.
LORENZ, K., WUKETITS, F. M. (Hrsg.)
1983 Die Evolution des Denkens. München/Zürich.
MILIČIĆ, V.
1982 Subliminal structures in folklore: anagrammatized answers to riddles. — В: Slavic and East European Journal, 26, 63—76.
ПЕТКАНОВА-ТОТЕВА, Д.
1978 Апокрифна литература и фолклор. С.
PETKANOVA, D.
1988 Die kulturelle Bedeutung der Apokryphen. — В: Славянска филологија, 20, 35—46.
PETSCH, R.
1899 Neue Beiträge zur Kenntnis des Volksrätsels. Berlin.
SADNIK, L.
1953 Südosteuropäische Rätselstudien. Graz/Köln.
SCHUSTER, H.
1961 Die slawischen Körperteilbezeichnungen. Mit besonderer Berücksichtigung des Sorbischen und Polnischen. Ein Beitrag zur slawischen Bezeichnungsgeschichte. Leipzig (Дис.).
СТОИЛОВ, ХР. П.
1914 Класификация и стилистични објаснения на българските народни гатанки. — В: Сборник за народни умотворения и народопис, 30, 6—146.
TAYLOR, A.
1951 English Riddles from Oral Tradition. Berkeley/Los Angeles.
ТОПОРОВ, В. Н.
1971 О структуре некоторых архаичных текстов, соотносимых с концепцией „мирового дерева“. — В: Труды по знаковым системам, 5. Тарту, 9—62.
ТОПОРОВ, В. Н.
1974 К проблеме жанров в фольклоре. — В: Материалы всесоюзного симпозиума по вторичным моделирующим системам. I (5). Тарту, 5—16.
TOPOROV, V. N.
1987 Das Anagramm im Rätsel. — В: EISMANN/GRZYBEK (Hrsg.), 1987, 181—190.
VOLLMER, G.
1983 Mesokosmos und objektive Erkenntnis — über Probleme, die von der evolutionären Erkenntnistheorie gelöst werden. — В: LORENZ/WUKETITS (Hrsg.), 1983, 29—91.
ВОЛОШИНОВ, В. Н.
1930 Марксизм и философия языка. Прибой (нем: Marxismus und Sprachphilosophie. Frankfurt/M., 1975).
WUKETITS, F. M.
1983 Evolutionäre Erkenntnistheorie — Die neue Herausforderung. — В: LORENZ/WUKETITS (Hrsg.), 1983, 11—28.

Microcosm, Mezocosm, Macrocosm
(Model of the World and Poetics in Folklore
On Examples of Bulgarian Folk Riddles)

Peter Grzybek

(S u m m a r y)

The metaphors of riddles that has reached to nowadays is dependent on a distinct (archaic) model of the world. Leaning on the evolutionary theory of knowledge, the author views it as an elaborated system of interrelations between microcosm (the man/the human body), mezocosm (the home) and macrocosm (the astral sphere). There is a structural isomorphism between them, which gives the opportunity for a variety of homomorphisms, i. e. interchange of component from the three different levels. This is what actually sustains riddle figurativeness and the diversity of its variability. The author proves his hypothesis using Bulgarian and large Slavic material. The ritual action of asking riddles is regarded from this point of view. The mezo-dimension is supposed to be an essential corrective especially when a chronology of riddles is being established. In this context the author discusses the possibilities given by the "anagram" interpretation of riddles. The main conclusion is drawn about the need for an overall and complex culturological approach to the riddle material.